M-47

४६

णत्वात् इत्यो पधेः मधः मूर्छकलस्वादावपिविशेषाभावात् नामिनः स्वरे इत्यस्य स्थाने इलस्य स्वरे इति
पं पठनीयं अचरूलातेषुः तिप्रसंगः पवरलानेषुप्रथम इतिप्रतिषेधो भविष्यति प्रथमप्रतिषेधीनकारम
कारोनेषु चारितार्थ इति परत्वाद्भमाभाव्यमितिचेत् तर्हुत्तरसूत्रेऽयम इत्यस्याऽनुवृत्तिसामर्थ्यान्निषेधो
भविष्यति एवमपिप्रियमन् इत्येत्यादौ हानेतृम्स्यादिति चेन्नहि इलस्य स्वरे ग्रहणइतिवक्ष्यामि यद्वा इकारो
काराभ्यां प्रत्याहारं कृत्वा तेनैव सर्वत्र व्यवहियतां अथवा पुंस्वरे इति सूत्रेण स्वरे वा सूत्र्यतां किं नामिसं
ज्ञाग्रहणेनेति उच्यते संज्ञापूर्वको विधिरनित्यो यथा स्यादित्येतदर्थमिदं तेन देवः चोरस्यादीनामप्यथ
लत्वणः कप्रत्ययो न वारीणां मधुनां कर्तृणामित्यादौ नामिनः स्वरे इति नुम्न स्यादेतत् ग्रनामिन इति
सूत्र्यतां ग्रादऽन्येऽन्ता इति च विग्रहः नच प्रकारस्यानि त्यः स्वराः नामिन इत्यर्थः संभाव्येत ततस्त्वकारस्य
नामित्वं स्यादिति वाच्यं उभये इति निर्देशात् प्रत्याहारमित्यसति उभनी इति स्यात् न जोकमनित्यमिति
ज्ञापनार्थं तेन प्रजरत् प्रदर्शीदित्यादि सिध्यति स्वर्णाटशोर्डे इणइतिन कर्तव्यं भवति एतका २१

ष्वेयमिति नामाधकः ॠवर्णः इति विशेषणास्य विशेषणकां व्यायां प्रकृतत्वादकारादयएव सं
वध्यंते न तु प्रकृतादकारादय इति वदंति परे तन्न निवर्त्तकमन्यसदृशाधिकरणेन तथा ह्यर्थ गति
न्यायेनाऽवर्णा इत्यत्र नैवाऽवर्णाभिन्ना अवर्णसदृशाः स्वरा उपस्थाप्यंते न तु हादय इत्याहुः तन्न
न एवं तत्र ग्रहणात् नत्रर्थस्याग्रहणात् अन्यथा पृथग्नानादेः पिग्रहणप्रसंगः संज्ञाप्रदेशा
नामिनोरः नामिनोऽचत्वर्णामित्यादयः अवर्णाः किं उज्जलेनामिनः स्वर इति नुम् स्यात् यद्यपि
कर्तरि इयं च उभे एकत्वे इत्याद्विलिंगादः ऽवर्णास्य नामित्वाऽभावः सिध्यति सन्ततुरुकः ध्योः कर्त्तलिडि
त्यादिनिर्देशेनेयमित्यादेरवश्यनारंभप्रसंगात् नहि निर्देशमाश्रित्य सिद्धं प्रत्याख्यानं च मत्कारावहं
स्यादेतत् मास्तु नामित्वं तत्कथं नहि नामिनो र इति स्त्राद्य इत्येवा स्त्र नामिनोऽचत्वर्णामित्यत्र त्रलि।
लिहिद तत्र विदेहस्मादिसि व्यर्थमिलादिन्येव पाठे नामुपधा काल इत्यत्र उपधात् इत्योपधादेनिपादे
पिनत्ताविः डौकः ढौक इत्यादौ कप्रत्यये अप्रत्यये वा विशेषाभावात् पचाद्याकृतिगणा इति वत्समा

कस्वर इति संज्ञान्वर्था संबोधार्थमन्याख्यायैते स्वयं राजंत इति स्वराः एकाकिनो ऽप्यर्थप्रतिपादने समर्थाः ।
२ नत्यादिह्रस्वतिगत्यादिनिपातानामसहायानामर्थप्रतिपादने सामर्थ्यमप्ययतेन व्यंजनानामिति तत्वप्रयो
न रव्या ह्रस्वार्थमवश्यविधेयत्वेन संबोधनाख्याख्यानामिडेः एकाकिनामर्थप्रतिपादने सामर्थ्येन स्वरत्वेन
किं त्वथा त्वत्वादिना प्रतोऽसहायस्य व्यंजनस्यापि यथा तस्मादेसत्यर्थवत्वे भवत्येव सू इवाचरति संमति
स्वः संधिर्भिरपां घटोकः रामम् हरिम् नदीरित्यादावध्याहारेण तेमकारसकारयोः भ्याम् भ्यस् सुप्
स्वराणामर्थवत्तानप्रत्ययत्वाऽभावात् रामशब्दस्य स्वरत्वे सत्यपिनाऽर्थवत्त्वं लिंगत्वाऽभावात् स्वरसं
ज्ञाया अन्वर्थत्वं लिंगादीनां वाऽर्थवत्त्वं किं केन संगतं तत्र हि ऽन्वर्थेनाकथं स्वेन राजंते रामदीमैनाम्नी
ति ङः परानपेतोच्चारणत्वं स्वराजन्त्वे व्यंजनोच्चारणस्य परसापेक्षत्वात् ज्ञातिख्यामि: अवर्ज्जो नामि
नः अवर्जयंतीत्यवर्ज्जाः कार्यो ऽणा स्वराणां नामिसंज्ञाः स्युः पूर्वत्र संज्ञापरमपि स्वरा इत्यत्र ऽनुवृत्तं तत्सं
ज्ञिपरं भविष्यति स्वरसंज्ञायाः पूर्वेणासिद्धत्वात् यद्वा ऽभये इत्यत्र वर्त्त अवर्ज्जो ऽभयेनामिसंज्ञा इतिच्या २

नेनसंज्ञाऽप्रसंगादिसत्यनेनतर्हिनव्यंजनेनस्वराः संधेया इतिसूत्रं अकारान्तस्यानेनव्यंजनेनस्वर इत्येवं
करिष्यते यद्वाऽव्यंजनेनस्वरे इति अकारादिः स्वर इति वा सूत्रणीयं यद्वा ककादीनि व्यंजनानीत्यस्य स्या
नेनकादीनीति च सूत्रं कर्तव्यं स्वरो वाऽवर्णोऽवर्जे इत्यतः स्वर इत्यनुवर्तनीयः कादीनि स्वरसंज्ञानि नभ
वंतीति व्याख्येयं न तथाव्यंजनानीति पाठे ककादीनीत्यनुवर्तनेनेतिनिहतं पतयोः पहयोर्न व्यंजने स्व
र इति सूत्रं कर्तव्यं स्वर एव संधि विधातव्यः यद्वा स्वर इत्यनुवर्णसंज्ञा वितान्ताउस्वारविसर्गयोः का
दिषु चातिप्रसंगः स्यादेतत् ऋकारौकारा अप्रमो प्रत्याहारो गृह्यतां अयस्वरे इत्यादौ इयमावि इति सू
त्रेतो एवं च सर्वं लतसिद्धिनिषेधात् स्वौहृतस्तो प्रत्याहार ओ निपात इत्यत्र सवर्णे रिति सन्न सत्ताद्
ङ्को विधिय इति नित्य इति ज्ञापनार्थं सिद्धं तेनैवानमी ग्राहितः विसो इति उ इति अ उ अ ई च इत्यादिषु
योगाः संगा केते हृ डा चेयं संज्ञादिउ पथे निवन् केचित्तु वर्णो वदंति स्वयं राजत इति स्वर इति स्वयं
राजनेन च परानपेक्षा चार्थमाणत्वतन्मतेन संज्ञाविधानं व्यर्थं योगार्थेनैव प्रसिद्धेः यत्तु वित्ता च नेन्तो

१८ येषग्रहणं सर्वादिशब्दसमार्थ्यकं तत्त्वेन नचोक्तव्याप्तत्वायनासिद्धिः न्यायसिद्धत्वेन तस्याऽज्ञापनात् अथवा।
थानेकेनोपस्थितत्वाद्देवाऽनेन रयह्रः बहुवचनेन प्रत्येकं संज्ञाविधानमिति तात्पर्यं यग्रहणं यदित्समुदा।
यमलत्वे युगपद्दर्शनासम्भवः ध्येहिवेरत्वादिलिंगाच्च प्रत्येकं संज्ञा लभ्यत अथवा तेनदामास्तु बहुवच
नं पूर्वोत्तरसूत्रयोरप्येवमूह्यं ज्ञातिपत्ताभ्यणां स्याकिंपतेपि साटश्याभ्यणाम्ह्रा ह्रस्वदीर्घप्लुतानां सं।
ज्ञासिद्धान्तेः ह्रस्वदीर्घप्लुतभेदाः इत्यनवर्तनादाशहाधिकारमाश्रित्य ह्रस्वदीर्घप्लुतभेदाय याभित्यत्रव्या
ख्येयम् एतनयवत्तत्रभेदग्रहणं सार्थकम् अकलो सवर्णार्थं वेनन तत्रैव अकलग्रहणं कार्यात् ह्रस्वदीर्घप्ल
तस्सरः इति ह्रस्वदीर्घप्लुतत्वाः इति वाच्यं तत्र च तद्देशादौ स्वराः इति कार्यं चसूत्रेपि बहुवचनं व्यर्थं तत्रैव
विवर्णो समाम्नाय इत्यनुवर्त्य विभक्तिविपरिणामेन व्याख्याने प्रतिष्ठादग्राऽदर्शनात् तत्तद्देशादौ विय
पियश्चें कादीनि बंजनानीत्येतेन कादीनां व्यंजनसंज्ञाविधानात् पूर्वेषां स्वरसंज्ञा भविष्यति यदितु अ
तानां सामान्यविशेषभावे पि बाध्यबाधकभावो नास्ति अकारादीनां स्वरसंज्ञाऽप्रसंगात् वर्णानां चव्यां। १९

यैकवाक्यत्वेपि न तन्निः पूर्वसूत्रेषु एवैवोक्थं स्यादेनत् नेयं संज्ञाग्रहणीयागौरवात् स्वरूपेण ग्रहणोहा
रेण वा प्रदेशेषु ऋकारादयो निर्देष्टव्याः मात्रालाघवात् [illegible] भावामात्रयोर्वा मे निवासूयतां प्रयो
जनेष्याव विधेः संज्ञापूर्वकत्वेनाऽनित्यत्वं यथा स्यादिति संज्ञाग्रहणाय नेतन तत्र संविज्ञायेत्यादिरिति
ज्ञापितं संज्ञापूर्वकत्वं चात्र यथा कथं चित्संज्ञाश्रयणे न स्वीकार्यं नन्वविधेयत्वेनैव न्यायग्रहः अन्यथा
संज्ञाविध्यानर्थक्यं स्यात् उक्तलक्षनिर्वाहाय वचनान्तरमान्तरं भरणीयं स्यात् एकारादीनि संध्यक्ष
राणीत्यत्र एकारग्रहणात्त्वर्थे प्रश्लादीनीत्यक्षावपि कादीनीत्यादाविवृत्तत्वदर्शनात् उभये स्वराः अ
कारादयः एकारादयश्च स्वरसंज्ञाः स्युः ध संज्ञाप्रदेशाः इयं स्वरे नामिनः स्वरे इत्यादयः अथ उभये ग्रह
णं किमर्थं अकारादीनामेकारादीनां वानुवृत्तिरेव लक्ष्यमात् उच्यते अनन्तरस्य विधिर्वा प्रतिषेधो वा
इत्येतद्वेन्नत्वाद्यते अनन्तरत्वादेकारादीनामेवाऽनुवृत्तिः स्यात् अकारादीनां व्यवहितत्वात् अथ
यथानन्तरसूत्रे अवर्णपर्यन्तं दासास्मादिगादकारादीनामप्यनुवृत्तिर्लभ्यते स्यादुच्यते न हि वार्थ्यं सूत्रे शोभ

ति तदादेशत्वग्रहणं कस्मादेतिमत्र हकारग्रहणेन कर्त्तव्यं भवतीति स्निहि प्रीतौ स्निहित्वा स्नेहित्वा सिस्नि
हिषति सिस्नेहिषतीत्यत्र रलो व्युपधाद्धलादेः सेदोः कासययोर्वेति गुणविकल्पः सिध्यति तथा
लीढौ इत्यत्र ढ्रलोपे इति ढत्वं इग्यहीत्वं उदाहार्य्ये इति टत्वं न च ढ्रलोपादौ लोपस्तु दाततनामिति चमस्य
लोपः तान्त्वाद्दीर्घत्व न ह्रीस्येति इति यत्वे च सिध्यति तथा हशपांतात् सगित्यस्य शस्त्रनादित्येव पाठ्यं प
ग्रहणे न कर्त्तव्यः नवशसूत्रात् वियात्यत्र हकारग्रहणस्यादितिवा वाच्यम् वपपरस्य हकारस्य कवि
त्वलाभात् सेदित्यं लाघवं यथान्यासेत स्थलद्वये हकारः पठितः कसरसयोः पञ्चमीय इति गौरवं
लाघवादन्ये कोहः पठितं शुरुकमिति सत्यं ग्रन्थाकरणे फलं चिंत्यं पञ्चमो कस इति सूत्रेण हस
कसंसत्ताविहिता शुद्धयं बाधेन दर्विमोस्वाड्पेतं शसमध्ये हसे वपठितमशुचितत्वात् नन्वस्मि
श्रीवर्णोपदेशः क्रियते न हिन द्वलेन कस्य चिक्छहस्य साधुत्वमवगम्यते न च ध्यानादिदोषः इहि
तकायनाटकादौ वर्णस्य हृद्यपदतिपतिरेवतत्फलमितिवाच्यम् लोकांतपवाः विसृजनवर्णश्रितेते

२५ रवृषपवाच्यत्वात् प्रत्येयास्तनादिपाठस्याऽपीष्टकर्तव्यतापत्तेः नच द्विर्देशस्य ज्ञातिपरत्वात् स्तना
दिसंग्रहः सेत्स्यतीति वाच्यं तन्मूदोषविशिष्टानामप्यत्वादिनात्याङ्कोनत्वातेषतिप्रसंगात् नचगगा
दिनञादिपाठस्यतद्वर्णोभ्यार्थतयावर्णोपञ्जिलाभः प्रयदितेषुनामस्यतथाऽप्यऽगतेः मेवं प्रा
कृतमपदेशादिष्टसिद्धेः प्रतप्रत्ययादिषुप्रज्ञानामेवपाठात् यत्क्वयद्ग्णोषनामस्यदोषः इति त
न्नेयायिप्रतिपदपाठस्याऽवश्यमुपयुणीयत्वात् प्रत्यथाशशाद्यत्र षषद्यपिस्यात मेवके
मेनकार्थि पलाशेपलाषइतिवर्णोपदेशस्यफलं तत्प्रत्याहारसिद्धिः प्रत्याहारशब्दस्त्व शाद्य
ताभ्यामिंत्येतन्त्र्वविहितसंज्ञापरः प्रत्याहृयंतेसंक्षिप्यन्तेवर्णाअत्रेतिव्युत्पत्तेः सोपिलाघ
वेनशास्त्रप्रवृत्त्यर्थः प्रत्यथाचप्रवेजवौ इत्यादौकालपवस्त्रैरवप्रसंगात् शाद्येताभ्यांसंज्ञा
स्वंगीमिदंप्रादिश्यातत्राद्यंतौताभ्याममाद्यंताभ्यांकृतानामथस्यो वर्णाः याह्नाः इत्यके शाद्येनो
तेषांसंक्षेतिफलितंस्यादेतत् शाद्यंतौतावववदयवौताभ्यामवयवीसमुदाय शतिप्यतेतस्यवर्णा २५

भांवा १

पलत्वेप्रयोगात् तदेवपदेषु संज्ञावतन्तौ मध्यमेषु विश्राम्येत् तत्राद्यन्तयोः संज्ञा स्वरूपात

ग २ भोवैतयोः पर्यायनिर्णयात् ततस्तावद् समादिग्रहणे आद्यन्तयोर्ग्रहणात् समादिति उच्यते तत्राद्य

योरन्यतरस्याविनाभावेनाभ्यां कृत्वाद्यन्ताभ्यां सह मध्यस्थावर्णग्राह्या इति व्याख्येयम् प्रवेशादेवर चपा

त्यादिनिर्देशात् तत्र माहस्तेहसंस्थात्र कारयुदात्तस्यात्र तिङ्गेन स्याद्यन्तयो र ग्रहणे हकारस्य

द्विवचनः यदाद्यन्तमाभ्यामिति छेदः आद्यन्तपदमविभक्तिकं आद्यन्तौ मध्यगानां संज्ञा उक्त

रीत्यानर्थे र ग्रहणे प्रसक्ते आभ्यामित्युक्ते इदम् शाहस्यसात्निथ्यादाद्यन्तावाहरयं च सहार्थे तृतीयास

मुदायालोपप्रकारस्तुकः ततस्याद्यन्तौ स्वसहितानां मध्यगानां संज्ञेति सिद्धं रहादिनान्तने प्रपत्ताव

व्यधीनेतन्तं समुदायप्रति लस्मन समादितान्तवविवक्षणात् ततः इतसिद्धिः माधवस्य प्रत्रसामर्थ्या

दाद्यन्तसामान्यवचनाद्याद्यन्तशब्दाविनीकायादीनामेवैनरवक्षणेपेतयासतत्पिमध्यत्वेतदप्रतिबे

धात् परस्पर्वापेक्षमाद्यं तत्वमपि प्रयोजकमिति सप्रत्ताहलादपश्याद शाद्यन्तयोस्थ संनिवेशविशे।

षाये तत्वा च्छ्ररक मसंनिवेशपि भोस् भगोस् अघोस् इत्यादावण्णसवर्णग्रहणं तिरूपं [illegible] पद्यत इति चे अश्व
२५ परिसंज्ञा अवेषेष्ववायं तावयवाभ्यां संदेशन्यायेन समुदायानुकरणमुच्यते तदोमास्त्विदं सूत्रप
त्याग्रथवाग्थेग्राघेताख्या इति सूचित येषां मध्ये ये वर्णास्ते आदिवर्णेन वर्णाः समाहारसंज्ञाः
स्युरिति तत्वाख्यातं न त्राद्यंतयोर्थहोन स्यात्संज्ञायाः परार्थत्वात् उकारेत्याव्यर्थं नत्तच्च आदिरंत्ये
न सहेते त्यपि सूत्रं उकारेत्या प्रत्याख्यातं अकेचित् प्रत्याहारग्रहणं क्रियते न त्वकं समस्तति चा॥
तस्मिन्निति निर्दिष्टे पूर्वस्येत्यदर्शनात् अइउण् ऋऌक् एओङ् ऐऔच् हयवरट् लण् ञमङणनम् झ
भञ् घढधष् जबगडदश् खफछठथचटतव् कपय् शषसर् हल् इति चतुर्दश सूत्राणि तेष
कारस्यानां ढ्रलोपे पूर्वस्य दीर्घोऽणः इत्यस्य स्थाने ढ्रलोपे पूर्वस्य दीर्घ इति सूत्रे अणीयं संदेशन्याये
न अकारो ऐकाराभ्यां प्रत्याहारेणावाग्निर्वाहात् अणोऽप्रगृह्यस्यानुनासिकः इत्यस्य स्थाने अप्रगृह्य
सौरनुनासिकः केऽणः इत्यस्य स्थाने के अणः उरण् रपरः इत्यस्य स्थाने उः रः रपरो इति वा अकः स २५

रोरपरः इति वा।

वर्णो दीर्घः अस्य स्थाने अकारलृकाराभ्यां अलः सवर्णो दीर्घ इति वा अलोति दीर्घ इति वा सूत्रं इको
गुणो वृद्धी अस्य स्थाने अलेगुणो वृद्धी उमितः अस्य स्थाने उन्त इति वृतिति वा अदेङ् गुणः अस्य
स्थाने अदेङ्गुणः पङ् पदांतादति अस्य स्थाने पदांतः पदांतादति पदोतोति पदांतादिति वा
एवं स्वरूपनिर्देश पङ् एतयोर्गौरवं सर्वसूत्राणामेकरूपनिर्वाहाय स्त्रीकार्ये ङकारो ख वाना
दिवानत्र नाऽऽ इत्यैवीति नादिहीति वा सूत्रं अच्छमयोईसाभावान्न दोषः अचः परस्मिन्नित्यत्र आ
वः परस्मिन्निति अहः परस्मिन्निति वा सूत्रं हकारस्य प्रत्याहारे उपान्तोपितकार्यभाग न भव
ति होहत इति लिंगात आदेच उपदेश अस्य स्थाने आदेह उपदेश इति हो ऽज्ञनकार्यभाक् ढ
ढ इह स्वाहन मांहितादिति लिंगात आतोटिनित्यम अस्य स्थाने आतोवित्यम अएदित्सवा नि
लोप्य वा प्रत्ययः अस्य स्थाने प इति पत्तिति वा शङ्कोटि इत्यत्र शङ्कोमीति वा तिकृतापछितस्य
स्थाने शङ्कोनिह लोपमायमि अस्य स्थाने ह्यायनोयति ङमोह्रस्वादचि ङमुण् नित्यम अस्या

प्रत्ययादित्सवर्णस्य प्रत्ययः प्रोदिति वा इणकोः अस्य स्थाने इत्को· यकोरिति वा यणः स्थाने ... २

स्थाने ऊ. नो ह्रस्वादर्हिङ. ग्रुणानित्यम. प्लुतो दीर्घो यचि प्रसस्य स्थाने प्लुतो दीर्घो यभि ग्रहपूर्वस्य वोशि।
२९ प्रसस्य स्थाने प्रहपूर्वस्य योदि ह्रस्वि प्रसस्य स्थाने ह्रदि च पकावोव शोभपु कलितस्य प्रसस्य स्थाने पकां
होवदोभय कथं तस्य ने उवशि कृति प्रसस्य स्थाने ने ऊ वृद्धि कृति फलानशोत्ये प्रसस्य स्थाने फहांन
दोत्ये करणो पदेशोव्यर्थाकृतः न च किंसमाधानमभिनयाय तन्नसत स्याणते ने चेष्टा पतिगोर
वेसर्वेशास्त्रेषु गौरवलाघवयोर्हेषणा दर्षणान्व व्यवहारदर्शनात्. न चार्थलाघवमप्येषाशा।
हिकां क्लातृशाद्रूलाघवमिताव्यदेनन. यत्तु विलोचनदासेनोक्तं पूर्वाचार्य्यप्रसिद्धो ख रख्यन्नादि
संज्ञामपनाय केचित् पूर्वामेवान्तलादिसंज्ञां प्रणीतवंत स्तन्न निषेधार्थमिदमुच्यते सिद्धइति
प्रत्यायं प्रभूत्वः पूर्वाचार्यप्रसिद्धामिमा स्याकिं पूर्वाचार्याणामेव प्रसिद्धो विदित्ना मित्यर्थ उत्तरसूत्रा।
र्वाचार्य्याणामपिप्रसिद्धामिति नार्थः लोके प्रसिद्धाभिरेवसंज्ञाभिरित्युत्तरग्रंथविरोधात्. नाप्यः
पूर्वाचार्यग्रहणमनर्थकत्वात् प्रसिद्धामित्यस्यैव वक्तुमुचितत्वात्. प्रथ पूर्वाचार्य्येरेवप्रसिद्धोक्तो। २९

तामिति विवक्षितसूत्रैरेषामिति नाद्यः स्वरसंज्ञाया अकारादिषु लोकप्रसिद्धत्वेन यदादिशब्दव
दीश्वरेणैवमेकेतितत्वात् न तु डुमादीनामाधुनिकैरेव संकेतितत्वाच्च नान्यः पूर्वाचार्यप्रसिद्धाभि
ग्रस्यानर्थक्यापातात् स्वरव्यंजनादिसंज्ञामित्यस्यैवससत्त्वात् यदपि अपूर्वामेवेत्याद्युक्तं ता
दपि न अचतुर्गतो हलादिलिखने अभ्याक्ति पि अचनोत्यच् हलनीति हल् इति प्रसिद्धत्वात् पूर्वाभि
मतार्थं प्रसिद्धत्वेतिचेत् तर्हि समानसंध्यक्षरनाम्यादिसंज्ञा अपि स्वइकेर्थेन प्रसिद्धा इति तत्व स
माधाने यदपि तत्वतिषेधार्थमित्यभिहितं तदपि न प्रतिषेधहेतोरनभिधानात् प्रतिज्ञामा
त्रेणार्थासिद्धेः वर्णसमाम्नायस्यसिद्धिनापरैरपिचानैव किंतु तस्याश्रयणेगौरवंतुज्ञालाघ।
वाय वर्णसमाम्नायोऽन्यथापठितः गौरवोद्धारस्त्वनेन सूत्रेण न कृत इति वाच्यं सिद्धो वर्णे
तिसूत्रेगौरवंदोषएवनेतियावदत् सत्तिसृषसमयादपगलित इति वादकथायांस्तन्यतरवपा
रीतकेरूपेतेन किंच गौरवयत्नमापद्यते निपरं प्रत्युतलक्षगौरवमापद्यते यदपि शब्दाःसा[illegible]प्र

२२ तेनाभिमतास्ते च लोके प्रसिद्धाभिरेव संज्ञाभिः साध्यमानाः सर्वे बोध्या भवंति नाऽप्रसिद्धाभिः पु
कं तत्र ऋज्वाद्युट्टिमयादीनां संज्ञानां लोके प्रदिष्टेऽर्थे प्रसिद्धत्वेन प्रसिद्धाभिरेव तत्त्वेऽथारणस्याऽसं
गतत्व प्रसंगात् प्रथकासांचित्संज्ञानां प्रसिद्धिरपेक्षितेति चेत् तर्हि धातुप्रत्ययाव्ययसर्वनामादि
संज्ञानां प्रसिद्धत्वात्तमेव समाधानं परस्यापि यदपि प्रथसंज्ञापि कथ्येन साध्यतरभिवेन प्रथमसं
ज्ञा साध्या साधित याव प्रख्याक्य हाप्रयुत्याद्यते इति यत्तु गौरवमापद्यते तत्र भाणिनं दपि न लौकिक
वैदिक सकलशब्दानुशासितापाताऽप्यायात साधितेन व षट्यटादिना कादन जलाहरणादि [illegible] इना
दिना तु द्र्यादियागाविशेषजादिधर्मसाधनो गौदिकथंतेन यत्र गौरवात्साधनो यं तयाय छा ऋट ऋज्ज
दिकाः संज्ञाः प्रसाध्यशास्त्रहाप्रयुत्याद्यते तथापरैरपि प्रगुल्लादिसंज्ञाभिः तिन तान्यतिगौरवग्रंथोपीति
यत्किंचिदेतत् यदपि पतत्र प्रतिषेध एव साध्यत्वेन परिणतो भवति यथा देवदत्तो दत्तिणेन च
तथा पश्यतीत्युक्ते वामेन न पश्यतीति गम्यते इत्यभिधायितदपि न सम्यगिव उक्तोत्तरत्वात् ॥ यह २२

वर्णानामभिधेयाऽन्यत्पूर्ववर्णसमाम्नाय उपदिष्टः तस्य गौरवस्यानेनाऽनुद्धारात् प्रतीतेर्द्वैः भावात्
निष्ठ्योऽप्यसाध्यः यद्यपि तत्र चतुर्दशेत्यादिभिर्योगैः स्वरादिसंज्ञा विधीयमाना दृश्यते इदमत्र युक्तं
पूर्वाचार्यप्रसिद्धसंज्ञानादरणात् तद्वारेणान्तरप्रणीतसंज्ञान्तरप्रतिषेध एव तैरपि साध्यः कथया
स्वरादिसंज्ञा हि प्रसिद्धाः किमर्थं विधीयन्ते इति चोक्ते न तत्र उक्तो न रचनात् पूर्वाचार्यैः प्रसिद्धाः पू
र्वाचार्याणामेव वा तेषामपि वा नाद्यः स्वरव्यञ्जनादिसंज्ञानामन्वर्थत्वेन तेभ्योऽपि शाकं सिद्धत्वात्
अत एव न द्वितीयोऽपि लोके प्रसिद्धाभिरिति त्वदुक्तिविरोधाच्च नान्त्यः प्रसिद्धसंज्ञेति वक्तुं शक्य
त्वात् पूर्वाचार्यग्रहणानर्थक्यात् पूर्वाचार्यान्प्रति गौरवो यन्न्यास्यात् पूर्वाचार्येण संज्ञाः कर्तेश
कतेन तदनुवादस्तत्र वदरोस्मारितं एव युद्धत्यादिसंज्ञास्तु पूर्वाचार्यप्रसिद्धत्वं इति द्वयायमा।
नेष्वन्वर्थानां स्वरादिसंज्ञानां विधानेन परप्रणीतानां संज्ञानां प्रतिषेधनाय किञ्च स्वरो नामास्मा सं
मीरस्थानमध्यमादित्रिकस्वरे उदात्तादावकारादौ षड्जादौ च बंधेनोपमानात् इत्याद्यर्थान्तरवाच्यत्वात्

२८ रादि संज्ञानामप्रणयने स्वरादिप्रदेशेऽर्थान्तरस्वारस्यं कथं लभ्यंते प्रत्नकोऽप्रतिषेधः साध्यः परंत्वनन्वर्था
राणां किं तत्र यथान्तराणां किं च यदाऽनुनासिकासंज्ञान्वर्था किमर्थं विधीयते न च स्वरादिसंज्ञाभिरज्ञा
लादिसंज्ञावदत्रेतरवर्णान्तरसंज्ञांतरं प्रतिषेद्धुं दृश्यते अन्वर्थो हि प्रतिषेधव्याभावोपि विधीयते चेत्त
न हि लोपविभक्तीनामादिकाप्रपिऋत्वेन विधीयंत इति प्रतिवाक्यविभावयेति दिक् किं च यक इति जिह्वा
मूलीयः ॥ अस्मथानीय इति स्त्रेन कर्तव्ये लाघवान्यदेशप्रत्यये णोच्चारस्योचितत्वात् जिह्वामूली
याप्यानीयशब्दयोर्यौगिकत्वेन योगार्थग्रहणेऽदोषात् व्यंजनसंज्ञायास्तद्वर्गेणान्वर्थत्वं स्वी
कृतमन्वकव्यंजनमिति तत्त्वेन परसापेक्षोच्चारणत्वं नतोपि संज्ञास्त्रेयर्थयोगेन च निर्वाहात् व्यंज
नमस्वरं पिरं वर्णान्यदित्यपि सूत्रेऽर्थं वर्णस्य वर्णान्तरप्रतिनयनस्याऽसंभवात् न हि लिपिवर्णः
संहितस्यस्मारकः प्रतिभावत् वर्णस्याकाशाश्रयः वर्णस्य वर्णान्तरेणाऽनंतर्य्यसंबंधेः न ह्यानं
तर्येणोच्चारणस्य त्वथ्यं स्त्यानमित्तानामपि दर्शनात् न चान्यत्वयनं वर्णोत्पकत्वेन शक्यते यत्तनन २८

यं जनन पदं वर्णानपेक्षित्वेव युक्तमन्त्यस्वरमिति व्यर्थमिति त्रिलोचनोक्तं तदसत् उक्तरीत्या सूत्रस्यैवो
क्तिसंभवात् अभावेऽपि एवं सूत्रमति क्रमेणोच्चारणमाश्रुतवरविनाशस्येति दिक् एतेन विशेषणस्वक्रमेण
भविष्यति अभ्युक्तमेणोति व्यर्थमिदमिति त्रिलोचनोक्तिः परास्ता क्वचित्तु तत्केऽन्त्यस्वरादिरिति अन्त्य
स्वरं उपधाकार्यार्थं येन अंरैडो हृदिः सदेनामिनोगुणः इति पंचसूत्रे तडिते ग्रपठ्यते तत्र पाठे प्र
योजने विंत्यं इहयोजन प्रकरणाश्रुतिरेव फलतेऽन्त्यस्वरादिरिति अन्ते भवोऽन्त्यः कारकात् क्रियायुक्त
इति एण्णिनो वेति णिन विकल्पादृद्ध्यभावः अन्त्यश्चासौ स्वरश्चेति कर्मधारयः मध्यादिर्येसेति तद्गु
णसंविज्ञानो बहुव्रीहिः स्वराणां मध्येऽन्त्यस्वरश्चादिर्यस्य समुदायस्य स टिसंज्ञास्यात् संज्ञाप्रदेशाश्च
यो टेः त्यादेष्टेरित्यादयः अन्त्यत्वं च सजातीयापेक्षं तेन स्वराणामिति लभ्यते यत्तु तदादिरन्यो वर्णो
नास्ति तत्र स्वरस्यैवान्त्यत्वं व्यपदेशिवद्भावात् यथा नेत्यत्र नेराडिति टेः इत्यत्र यत्पुनर्व्यवस्थादृ तत्रा
पि व्यपदेशिवद्भावादन्त्यत्वं यथा मनसादिष्वक्वचित् द्वयोः सध्यात्वदित्यादिति निर्देशस्यात्र तिंगत्वा प्रदे

२९ शिवस्त्रावस्तिलौकिकोन्यायः यथा यस्य बहवः पुत्रास्तस्य तस्मिंस्तस्मिन् ज्येष्ठमध्यकनिष्ठव्यपदेशाः
यस्य त्वेक एव पुत्रस्तस्य ज्येष्ठादिव्यपदेशस्तस्मिन्नेव तथा यस्यानेके स्वराः तस्याद्यन्तव्यपदेशः पूर्वेणा
नुस्वरत्वेन लब्धास्तस्मिंस्तस्मिन् यस्य त्वेक एव स्वरस्तस्मिन्नेव केचित् स्वरेषु प्रवृत्ताः न्त्यस्वर इति विदु
र्ता तितन्त्रान्त्यशब्दस्य पूर्वं निपातस्तत्त्वतापन्नार्थः क्वचिदाद्यन्तस्यापि परत्वमिति पश्चिमन्यत्ते स्वरा
णामिति अस्मादेव लभ्यते प्रत्ययस्वर्णानन्तरं यद्वानन्तरादिनाऽन्त्यस्वरः प्रत्ययस्वरादिस्वरित्येवं वाक्या
र्थेद्वयं तत्पुरुष एव बहुव्रीहिर्भावं बहुव्रीहिस्तत्कुण संविज्ञान एव यथा टेरित्यादि लिंगात् प्रत्ययात्पूर्व
उपधा मन्त्यादवर्णात्पूर्वो वर्णः स उपधासंज्ञः स्यात् संज्ञाप्रदेशा नोपधाया उपधाया लघोरित्या
दयः ननु वर्णादिति सूत्रे ऽन्त्यके कस्मान्न कृतमिति चेत् ज्ञापकादिति गृहाण परार्णात् ज्ञ वयाय
स्य पंचानां विदोनवानामित्यादिकं च ज्ञापकं प्रत्ययो नोपधाया इति दीर्घः उपधा व्यपदिसच्छदाया
त्पूर्वं स्याच्चेन तदेदंदीर्घत्वम उपत्वे स्यात् तथा वर्तमाने इति निर्देशोतिंगं नचहिउपधाया लघोः। २९

भिति गुणः स च तेष्वेव निर्दिष्ट इति यदावर्णो नूर्द्धत्वमेवाऽऽश्रीयते अथ वर्ण इति कस्मान्नोक्तं न्याया।
त् न यथा अवर्णवर्जितः स्वावः सजातीयानामेव संसर्गः लोके न्यमोघांश्चा लक्षणानामं न्यानूर्द्धवैसा
न ये स्यूक्ते एक एवोन्नात् द्व्यवर्णवद्विः सर्वेषानीप्तेनन समुदायः एवं चेद्वापि वर्णाद्व्यवद्विना ए
वेसोपध्या भूतस्य नामिनो गुणे निषेधति न अवर्णस्य सं निर्वविनानाप्तिर्वहति अथवा स्वर्णस्याद्वर्णो
स्वर्वस्य समुदायस्य संनिनेवषष्ठी निर्दिष्टत्वाद तस्य कार्यं भविष्यति न चाऽनर्थकत्वादन्यस्य न स्यात्
अनर्थकस्य नेतीदृशस्य वचनस्यान्यायस्य वाऽदर्शनात् कार्य्ययेत् क्रियते संपाद्यते तत् कार्यं श।
योनन्वं कार्यं संपादयितुं शक्यादिति हसंतत्स्यात् यत्सन्निहितायां सत्यां किंचित्कार्यं संभवति सह स्थाने
तोऽग्न्यामन्नवर्णोऽर्थः अन्यथा तन्नोच्चारयेत् द्विधा वर्णानामुपदेशः कार्यार्थो वा स्ववर्णार्थो
वेति यथा इ ई स्थाद् ई इकारो डि इति डितायदिन्यादिकार्यार्थः कयगादेः ककारे क्रि नयुसि यत्रो
पवर्णो कितीत्यादिकार्यार्थः अन्वर्थाचेयं संज्ञा पतिगच्छतीति निरुक्तं आशुविनाशीत्यर्थः तन्नसंरा।

१

तोलोपो न वक्तव्यो भवति अत एव जिडुडूनां समुदायस्यैव लोपः यत्न इदित्मन्त्र हते लोपः इत्यर्थसि
द्धेयस्य तस्मात् न स्यलोपः द्विवचनस्य समुदायलोपार्थत्वादित्यर्भेमाथवेन तन्न तंस्य वचनस्याः श्री
वात् इत्यक्षार्थव्यवरणपरत्वादस्य न त्तकार्यायेति चतुर्थी नोक्तितानैमित्तिकसंशारे समम्यादेवि
त्यात् सत्यं तादर्थ्ये चतुर्थी वा चतुर्थीयं भावनेन ज्ञापयतेतत् ज्ञापनार्थमेवाऽत्र चतुर्थीप्रयोगः
ननु तर्हि हलोन्ते इदित्येव सूत्र्यतां लाघवादिति चेन्न सन्निपातपरिभाषाया अनित्यत्वज्ञापकत्व
प्रसंगात् किं च तर्हि हलोन्ते इत्यवयवसमभीप्सा तत्रैक चतुर्थ्या एव लभ्यतेतति दिक् इयं चोपदेश
प्रजन्त्यासिक इत्यायाम् सूत्रीनाऽऽख्यायाकाम्यचनाहूजादौ प्रयोजनाभावादेवेत्संज्ञाऽभाव
स्यशरणीकरणीयत्वात् ष्टोरेचोहि: प्राप्यप्राप्तच एषां द्वयोर्येषां समाहारः ष्टोरेचोः समाहारस्य
एकत्वात् एकत्वे हि एवं विति तत्पुंसकत्वे पि इह स्वोनन्तः संज्ञापूर्वकत्वेन तस्याऽनित्यत्वात्
यत्न प्रसंदेहार्थं हलोन्ते तः सन्निहितस्मिन् कितोकारो निर्दिष्टः उकारो वेति संदेहः स्यात्

१

तत्र भावनिर्देशेन तत्त्वसमाधानसंभवात् अ समासे निर्विभक्तिको वा निर्देशः आदैजां वृद्धिर्भवतः
रोऽकारस्यापि वृद्धिसंज्ञा कस्मान्न वक्तव्या अपदिश्यते ऽ आऽकारस्याद्या रितिवक्ष्ये यत्किं प्रमाणमि
ति चेत् लिंगदर्शनादिति विहितश्चाहि निपातः भागैरितिचेन्न तावेतौ प्रत्ययपर्यायावत्र नेनाऽत्र
वृद्धिः साचाऽकारप्रश्लेषं विना नोपपद्यते दीर्घत्वापाऽत्वं नाते रेवाऽत्र ग्रहणे तेन त्रिमात्रस्या
नसंस्तानतस्थयायाकालावक इत्यत्र न प्लुतः प्रत्यर्थैकमात्रस्याऽसदृशत्वाऽविशेषात् त्रिमात्रवत्
त्रिमात्रोऽपि स्यात् एवमुत्तरस्त्रेऽपि प्रत्येकं च वृद्धिसंज्ञा वक्तव्या भावे कार्ये भागैरित्यादिलिंगात्
समुदायस्यैतत्सेवितः दर्शनात् आलंगाभो ज्यंता विप्रादौ प्रत्येकं वाक्यपरिसमाप्तिदर्शनाच्च
एकवचनमपि प्रत्येकाभिप्रायं स्यादेतत् मास्तु वृद्धिसंज्ञा आदिस्वरस्य णिति प्रार्थत्वे इति वृद्ध्य
ता तदेवोत्तरत्राऽप्यनुवर्त्स्यतो न चाऽत्र पर्यायाः इत्यत्र ऐऔ इत्यत्र वृत्या वचना रोऽपि स्परितिवाच्य
वृद्धिशब्देनोपस्थापितेष्वपि लक्ष्यनात् अत्यययघुपस्थितेष्व सत् इत्योविधास्यत इत्युच्यते तत्र्य यपि न

२१ स्वंभागैरित्यादिलिंगाच्च अप्रयोच्यते संज्ञापूर्वको विधिरनित्यो यथा स्यादित्येतदर्थं संज्ञाविधानं तत्फ
लं च कविरिवाचारीत् अकवयीत् वियिरिवाश्रवयीत् श्रीरिवाशिश्रयीत् भूरिवाबभ्रवीत् भूरिवाबभ्रू
वीदित्यादौ पाक्षिकोऽप्युभावः इमरार्थं च तत्वः ऊपदमेव वक्ष्यते यद्वा संज्ञाविधानबलात्प्रयोजना
नांतराणूपः तृतीयं तेमतेर्ह्रस्विः कृणोतेर्वाऽह्वद्विर्ह्रस्वादौ पिपति च तर्द्धडणोतेर्ह्रस्विः येभ्यो त्वतो ह्रस्वा
देर्लघोर्वा ह्रस्विः सो टिसावित्यादीति अरेदोनामिनो गुणः अरप् ञोपतेर्गुणसंज्ञाः स्युः अरं च पञ्च
ञोस्त्वयेषां समाहारः अरेदो भ्रष्टाविपि पूर्ववत्वात्ह्रस्वः यत्र अप्रसंदेहार्थो ह्रस्वो न कृतः तत्त्वभविष्यतो
तिनिर्देशेन तं निवारणासंभवात् पूर्ववद्समासो वा प्रयोजनं गुणःऽन्यः चेना स्त्री ता कर्ता वि
नेति तनोतिनतपरत्वं त्वमात्रव्याहृतयेतेन चेतास्तोतेत्यत्र त्वमात्रे गुणो न प्रत्येकमात्रकस्य द्विमात्र
ह्रस्वस्य दशनात्स्यादेव तत्वमात्रे वैसाहश्यादिति चेत्सत्यं समाप्तार्थं तपरत्वं स्यादेतत् गुणसंज्ञा च न
प्रयोगात्गुणास्त्वस्य स्थाने अरेदो नामिन इति सूत्रेऽतो तदर्थे स्वनाम्यंतस्य धातोररेदो भवंतीति ३ २१

तत्रापि अपरे दोषमनुवर्तिष्यते एवं च सति वृद्धिगुणग्रहणेन कर्तव्यं प्रत्युच्यते संज्ञापूर्वकत्वेन
गुणविधेरनित्यत्वज्ञापनार्थं संज्ञाग्रहणं तेन तितोनिक्षणोतीत्यादौ प्रवृत्ते गुणाभावः सिद्ध्य
ति यद्वा संज्ञाविधानबलात् प्रयोजनान्तराण्यनुमीयन्ते अनेकप्रयोजनो हि शब्दः संज्ञाविधानसौवि
त्यात्. सिद्धं गुणादीत्यादौ इति माधवस्त्वाह अर इउ प्रयासस्थाने सावर्ण्याद्विधो यमाम्नायरपरोऽपत्ते गुण
क्रमात् गुणसंज्ञाः भवन्तीत्यर्थः इति तन्न अर इउ एषामरेदोभिः सह सावर्ण्याऽप्रसिद्धेः प्रयासस्थानेऽ
रादिविधानार्थं कस्यवचनस्य विधेरनुपलम्भात्. लाभे वा तत्र प्रयोजनाऽदर्शनात्. इदं सूत्रमकृत्वा
गुणः इत्यस्य स्थाने पूर्वेदोऽर इति न्यासो विनाप्येतेन सावर्ण्यात्. अचश्च इप ड्डोप प्रयासस्थाने विधीय।
मान्या वृद्धिसंज्ञा इति माधवमतं निरस्तं उरण्परः इदं सूत्रं शक्यमकर्तुं कथं स्य अरलेऽगुणः
वृद्धिरादैच्च इति सूत्रज्ञापितत्वम्. अथाऽतो गुणसंज्ञां विनासः भवतीति कथं शब्द अतो गुणे इत्य
प्रगुणो इति चेदः प्रकारे गुणो चेत्यर्थात्. न च प्रकारेऽतिप्रसंगः एकमात्रावर्णमात्रस्य सामान्यस्या।

१२ निर्देशात् सादृश्यस्याप्येकमात्रत्वेन विवक्षणाच्च श्रुतपदानादत्त्वमातिपरे श्रोतो लोपः स्यास्मिन्नति।
वाधकः सवर्णेऽतिज्ञाऽऽदोगुणोऽरतिवानोविशेषाभावाच्च यद्वा श्नतो गुणः स्यस्यस्थाने श्नतोऽत्र इति शो
स्ववमस्त्वक्रत्वरहितोऽतोऽदेशात्पूर्वस्यातिक्रत्वरथोनो दृष्टे श्रापूर्वे सेदंस्तत्वरणीयं क्रत उद्दिया
स्यस्थाने क्रत उदितिर्द्विपादं गाह्य शल्कुरित्यस्याऽकरणोऽरोरे पस्सक पितिकादि पाठाद्गस्याऽकृतिर
णानात्वं वेश्यस्त्वेमात्परस्सेत्यत्रापि सर्वदेशेऽरिक्तनेसिद्धम सत्वेः पत्युरिति श्रीत्रपथामोदि
त्वत्रनामिनः यत्रत्वयाङ्गुणो भवति तत्रनामिनरति षष्ठ्यांतस्य पस्थितं वोध्यं कर्तावेतानामिनः।
त्वकेनेत्स्यातात्उ यितेति न क्षमास्वेनत्त्वयोगनं ज्ञापकेनैनत्वाम् इति सिद्धिः तथाहि श्नतोऽरतिदि
त्वेनाश्वौ स्यगुणो नेति ज्ञापितं तद्विद्विवं गोदरित्यादौ एलोपार्थं क्रियते यद्वा स्कारस्य गुणः स्या
न हि श्रूदेरति पतरति वालोपेन गोदरित्यादि सिद्धेः किं ति त्वेन दानपात्रे इति निर्देशाच्चत्वेन तन्न।
ज्ञापकं श्राकारस्य ऊणो प्रदेशो नाममनतमः श्रामोति तथा चोनत्वे पाऽसिद्धिरिति वाच्यस्तत्रेपका १२

राद्धेकाराद्दापरभागे एदोनोनेति लोपेन अकारस्यापि प्रश्लेषात् तथा चाऽकारस्याऽकारो गुणो
भविष्यति सादृश्यात् एवं सन्ध्य इति त्वं तापकमाऽतोगुणो नेत्यस्य अकारस्यैव पचमादौ वृ यथा
पालनोऽपि गुणोऽसत्यः न निवाह्यपविशेषो नास्ति चिकीर्षितेत्यादौ नयत इति लोपे न भाव्य
हस्यस्य नेति गुणः प्राप्नोति न तन्नेष्यते हि तेनात्र हकारस्यैकदेशस्याऽकारः स्यात् उ भितेनात्र भका
रस्यौष्ठस्य ओकारः नैव दोषः तनोते उ ऊः सवर्ण इति दिव्यात् तापकात् सेवंधेकर्तृ साधनयोरि
ति देशात्त्वनम् समगुणो भविष्यति किं च यथा यमापयेस्येति श्रनुस्वारस्य परसवर्णो विधिः स्या
त्सदृशे विषये स्यकोऽस्मिन् इत्यादौ च रितार्थः ऊं उं इत्येत्यादौ न प्रवर्तते तथेहापि विनास्त्रेत्यादौ
स्वसदृशे चरितार्थो गुणादिविधिरीषत्सदृशे उ भितेत्यादौ न भविष्यति नन्वनाभिन इत्यस्य रेभेप्र
त्याख्याने च गापति शृणुयतीत्यादौ संध्यन्तराणां गुणः प्राप्नोति सन्ध्यपेकारोपदेशसामर्थ्यान्न भ
वति श्रमणाय एकारमेवोपदिशेत् मात्रालाघवविरहेऽपि प्रक्रियालाघवसत्त्वात् एकारस्यौकारो

११ रस्य च संनयः स्मतिवा गुणो विशेषो नास्ति ओंकारेणं तत्तथात्वं नास्ति प्रणवत्वं वा ओंकारोपदेशसामर्थ्यात्
भविष्यतिन चैवमुपदेशोऽपि न स्यादिति वाच्यं यविधिं प्रत्युपदेशोऽनर्थकः स विधिर्बाध्यते यत्र वि
धेर्निमित्तमेव नास्ति सो बाध्यत इति न्यायात् गुणं प्रति हि पंकारोपदेशोऽनर्थकः स्वेच्छयास्यापि सुप्रदत्त्वा
त् श्रापादेशस्यनिमित्तमेव न च स्नाय इत्येवपठेनास्मिति वाच्यं तथासति हि वया स्नायन्ना इति न स्या
त् पकारदृयश्रवणप्रसंगात् न गत्वाविधायिस्मिंहि प्रसंगाच्च स्यादेतत् संध्यक्षराणामेत्यात्वमपि
न द्विबाध्यते न स्ये उपदेशस्यात्वस्य निमित्तं स्वे इत्युपदेशोऽपि तस्य सुकरत्वात् ष्टपि परेणाणेन श्रवना
द्यात्वेन पंकारापहादेशमेपंकारोपदेशसामर्थ्येन गुणात्वयोर्मध्य एकतरबाध्ये कतरन्नेत्यत्र :
विनिगमनाविरहेणोभयबाधौचित्यात् न चैवमात्वविधिरनवकाश इति वाच्यं धेट्पानेशोत बुकर
णे इत्यादेरवकाशस्य स्पष्टत्वात् न च चाङः पदांते मा इति वक्तव्ये यत्संध्यक्षरग्रहणं कृतं तत्सामर्थ्या
देकारस्यापात्वे किंचिच्छ्रयत्नसाध्यत्वेनैव संभवेऽभयबाधकमनन्यमायं न च विनिगमनाविरहः ११

ज्ञापणाद्यारनिवेडंः हृतावन्निर्द्दिष्टेनाऽव्याऽव्याथत्तापनात् न दिव्यंगुणारत्वादिभिर्योगेगुणोवि
धीयतेसयथानोरिति षष्ठीनिर्द्दिष्टाद्वंत्यस्यस्थामः ज्ञापकत्तापकादिभिरात्मथ्यत्तरहसेभ्योव्यावर्त्ति
तरङ्क्तरपूर्वविस्पतितस्मात्तद्व्यर्थं नामिनइति अत्रोच्यते ईरितेत्यादौ हस्वस्यगुणोऽप्रसिद्धार्थ्यंनच
ततानेरितित्तापकं डित्वविनाऽनितउइत्यस्याऽसिद्धेः ध नसोहगुणो विधीयमानोऽदेशो नाम
यतमःस्यात् नचाऽकारगुणेषः अकारप्रश्लेषप्रमाणाऽभावात् प्रत्युताऽकारविश्लेषः तथा
पिनकारस्यप्रकारोवायुणःस्यात् अदेदोतोवास्पसदृशासेकस्याऽप्यऽभावादः देदोतःस्थानका
रव्यवततस्याऽनुहृप्रसंगः नव्याहृत्याचरितार्थंडित्वकथंज्ञापकंभवेत् किंचउणादिनामसूत्रमवि
पवेज्ञापकस्याऽसत्वात् उणादीनामसिज्ञात्वेऽप्युत्पादनाच्चक्लिष्टज्ञापकत्वेनसिद्धंयथा॥
व्योनस्पनोचित्वात् इदमत्राऽवधेयम् अवैरंओहृदिरित्यत्रःसूत्राद्धद्वियहणमिह्रानुवर्ततेतीयं
ततस्याऽयमर्थः यत्रहृतूयाहृदिर्भवतिनत्रनामिनइतिविष्ठातंपदस्यपतिष्ठतेरतितेनसृजेर्हृ

२४ ङिरिति वर्त्तते तत्र नामिनः स्थाने वृद्धिः स्यादिति आदिस्वरस्य त्रिमात्रानि वृद्धिरित्यत्र स्वरस्येति स्थानिनो नि-
र्देशात्तेयं परिभाषोपतिष्ठते अत उपधाया इत्यत्रार्थेन इति स्थानिनिर्देशः ध्यातोन्त्यामिन इत्यत्र यन्नामा
मिन इति न वक्तव्यं एतत्परिभाषाबलेनैव तल्लाभात् स्यादेतत् यण्यादीनां साऽवाकारो विधीयते आ-
सावित्यनेन नक्षत्रविद्वादित्यादावेव मन्वादेरितिये: दिवउ इत्योकारः अत्र षष्ठ्यर्थे इत्यत्र तत्राप्येषं परिभाषोप-
तिष्ठतु तन्नोऽनुतिष्ठेत् संगत इति अत्रोच्यते संपूर्णो पूर्वं सूत्रद्वयमनुवर्त्यं वृद्धिरित्यनेन शब्देनारैऔ तो गु-
ण इत्यनेन च यत्रारेदोलो विधीयंते तन्नाम्नः इति पदमुपतिष्ठत इति व्याख्यानान्नोक्तदोषः एते नैको
गुणवृद्धी इत्यत्र गुणवृद्धिग्रहणं प्रसक्तानुच्चारणे लोपसंज्ञमिति वक्तव्यं सत्ता प्रदेशादस्मयः से लो-
पः संयोगांतस्य लोप इत्यादयः अर्थस्येषां संज्ञानं तु शब्दस्य महत्या संज्ञाकरणसामर्थ्यात् नन्वेवं
प्रदेशेष्व लोप इति लौकिकोर्थो गृह्यते एतदेव नेति वत् न किं संशयेतिचेन्न प्रसक्तस्यैव ह-
पविशेषलाभात् संज्ञारंभात् अमयादयिमधिन्यादौ तु गागमे प्रसंगात् अत्र लज्जिप्योऽनुच्चार २७

णाम् नचैवं लोप इति प्रत्ययलक्षणापत्तेः नत्वप्रसक्तस्यैव लोपे पिमाभ्यासौ दित्यःऽत्र तु दिःस्यात् कार्ये ऽणः
प्रसंगत्वादिति चेन्न किं षष्ठ्यैते नाः णः प्रसंगस्य बाधितत्वात् इदमत्र चावधेयम् मात्तु संज्ञा विधा।
नेऽप्रदेशेषु वयोमिकार्येऽगृह्यते नच प्रसक्तस्य सैन्वेंरूपविशेषलाभानव्याप्तादिति वाच्यं लक्ष्ये दे
शस्य स्थाने प्रसक्ताभावार्थकत्वात् लोके हि सतिलोपो वंशलोपो विद्यालोप इत्यादिव्यवहारोऽद
नाऽप्रसक्ते भवति लोपस्य स्याऽदर्शनसामान्यार्थत्वस्य प्रसक्तानुच्चारणेरूपविशेषलक्षणावाः
लिप्रविभ[illegible]नामत्रियायोः त्रुःसे इत्यादिलिंगान्यपि सति प्रत्यनादर्शनं लोप इति सूत्रे प्रसक्तस्याते
प्रत्युच्चारणाविरोधस्य लोपश इति संज्ञाविशिष्टत्वेन तस्य कार्यान्तरं प्रवृत्तिप्रतिबन्धकत्वम् सप्रवृत्त्य
नन्तरं कार्यान्तरप्रवृत्तिप्रतिबन्धकस्याऽनुच्चारणस्य लोपशसंज्ञेति निष्कृष्टोऽर्थः संबन्धश्च भावे
त्तिलिंगानन्तरकार्यप्रतिबन्धनाय लोपस्यैव शान्तत्वेनाऽऽ प्रत्ययलोपे प्रत्ययलक्षणमित्यत्र पदिति माधवः संज्ञाप्रदे
शाद्युलोपशब्दादर्वेलोपश नाम्नो लोपशिनादयः अतेदमवधेयमस्मात् लोपशसंज्ञा लोपश

ह्येनैव प्रदेशेषु व्यवह्रियतां न च तानीह तस्मादिदं देवा अग्रे इत्यादौ लोपे कृते कार्यान्तरं प्रवर्तेतेति वाच्यम् अ
२५ न्यान्त्यपूर्वे उपधा प्रत्ययधायाः संबंध अथवाधार आचार उपमानादित्यादि निर्देशेषु लोपशास्त्रादेवे लोपर
त्यादिभिर्लोपे कृते कार्यान्तरं न प्रवर्तेत इति ज्ञापनात् नाशेन इति लोपे कृते विसर्जकिकार्यं न प्रव
र्तते पं च स्वि[illegible]ति निर्देशात् प्रत्ययादर्शनं लुक् संज्ञमिति वक्तव्यं इयमप्यर्थसेव संज्ञासंज्ञाप्र
देशान प्रु[illegible]लस्मो लुक प्रत्ययाविभक्ते लुगित्यादयः विधिप्रदेशे षु तत्त्वशास्त्र टकुर्वज्ञाविसं।
ज्ञाविज्ञानानन्तार्थत्वंश्चयः विशेषविदिते प्रत्यये लोपसंज्ञां न बाधेन लोके संज्ञायाः संज्ञान्तरस्य बा
धकत्वाप्रहत्यदर्शनात् नन्वमाभूल्लुक् संज्ञाप्रदेशेषु लोपसंज्ञेनैव व्यवह्रियताम् न च नषु संकान्स्याध
मो लोपस्येत्य वस्तु प्रहणोत्य संयवलोपः स्यात् लुक् संज्ञायां सत्यां तु संप्रसारणे प्रत्ययोत्तरपदयोः रणे सिध्या।
तीति वाच्यम् प्रलोपः स्वरे इत्यादितो लोपस्तत्र वर्तमाने पुनः लोपग्रहणात् संप्रसारणैस्वावजन्ना
रणसंभवात् न च पमिन्यादिनिर्देशाच्च उच्यते लकितनत्रिमिममिति विशेषं वक्तं संज्ञायाश्राव २५

इफकत्वात् लोपशब्देष्ववदोरत्नरानादं ङीत्यादाविव पंचमस्त्रेस्त्यादावपि नोपधाया इति दीर्घः
स्यात् लुग्वद्भवे इत्यादौ लोप इत्यस्यानुवृत्तेरभावाच्च लुकि न तन्निमित्तमिति न वाचक्किं किंतु
प्रविभक्तिनामनवयमित्यादौ लोप इत्यस्यानुवृत्तेरभावाच्च लुकि न तन्निमित्तमिति न वाचकि
कं किंतु प्रविभक्तिनामनयमित्यादौ दीर्घोऽदर्शनात् तत्रापि न प्रथवा पूर्वी चार्थ्यसत्तालिंगवि
मा भूदित्यसत्तिनमपि तेषामातिपतिसन्नीवत्तेषां प्रत्ययादर्शनमेवेति विशेषावस्थापो भव
ति यद्वा लंच प्रपूनयेन इत्यस्याकृतेरिभावे वाक्विप् ततश्च लकू शहस्य प्रपनेता प्रपनयत
वऽर्थः समोलमवति प्रपनेताभवति प्रपनयनवा भवति सचाऽभाव एव फलितो भवति
इत्यंयोगार्थेनैव शिङ्सं तानवक्तव्या प्रस्मिन्यते भृनां लकीत्र त्रलचीति वाच्यं लकूशहस्या
वानत्वात् ह्रस्वलत्व लचुसत्तस्यादिति वक्तव्यं सत्ता प्रदेशाउपधापालयोः प्रड़ि लचादित्येव
मादयः स्पदेतत् किमर्थं लचुसत्ताप्रणीयते उपधाया ह्रस्वस्य प्रड़ि ह्रस्वउपाधाः ह्रस्वः या।

१९ दृष्यदीर्घ इत्येवं ह्रस्वसंज्ञयैवव्यवहारः सिध्यति अत्रोच्यते प्रतिष्ठिपत् अतनेदत् अत्र संज्ञादित्या
दाविवदीर्घादिकं प्राप्नोति १ नचगुरुह्रस्वजयाह्रस्व सत्त्वावायितैनिवाच्यं संज्ञायाः संज्ञोनरत्सात्ऽवा
धकत्वाभ्युपगमात् नहि लघुसंज्ञापवेपिसमानोदोष इति चेत् संज्ञाद्वयविधानसामर्थ्यात् तथा गु
रुसंज्ञायां सत्यां लघुसंज्ञान प्रवर्तते अन्यथा ह्रस्वसंज्ञयैव सिद्धो किल घुसंज्ञायां ये स्वःऽसंयोगा
दिपरो ह्रस्वो लघुरिति पलनेतन्मते अत्र शंकैव नाऽस्ति किंतु तेषामाऽऽदिशाह फलं मृगपसंयो
गपरे ह्रस्वगुरुसंज्ञमितिवाच्यम् प्रयोजनं गरो हसादित्यादि शिक्षा भित्तादौ च गुरुसंज्ञमिति।
चवक्तव्ये प्रयोजनं तु ईहाञ्चक्रे इत्यादावरु यत्रविसर्गानुस्वार संयोगपरो दीर्घश्च गुरुरिति केचि
त्पठ्यते तत्र विसर्गानुस्वारग्रहणाफलं मृगयत्कं दः शास्त्रे च तन्मते पि व्याकरणे तदभावात् न
तु ह्रस्वदीर्घसंज्ञे ते तत्र लघुदीर्घे स्तु तेनैवं सत्यतो ह्रस्वसंज्ञान्यन्यतो अन्त्र संयोगपरो लघु
गुरुरिति सत्यन्तो किं संज्ञाद्वयेनेति चेन्न अत्र संज्ञत् प्रतिच्छिपदित्यादौ लघुसंज्ञाकार्यं प्रसे १९

गात्. न च गुरुसंज्ञाया अनवकाशत्वं भिद्येत्यादावाट्ठि-थाने सावकाशत्वात्. यद्वा पूर्वाचार्य्य
संज्ञयाऽयं व्यवहारः वस्तुतस्तु लौकिकोऽर्थो गृह्यते एव निष्कृतं प्रयत्नकृतं लाघवं गौरवं वाऽत्राऽश्री
यते ह्रस्वस्याऽल्पमुच्चारणं अन्यस्य त्वधिकं ह्रस्वस्य तत्स्वरं विनोच्चारणमशक्यमिति न तत्राऽतिप्रसं
गः नामिनः स्वरस्येति परिभाषया वा निर्वाहः एवं हि संलघुसंयोगे गुरुदीर्घे चेति विशेषो व्यर्थो
न परः स्वसमानकालस्य सवर्णस्य संज्ञास्तेन समानः कालो यस्य भिन्नकालस्येति वक्तव्यम् अ
न्यथा जातिपक्षे आत्माट्‌शपपरत्वाभावान्निर्देशस्य भिन्नकालस्यापि ग्रहणं वा स्यात् आयाहीत्यादावेष्टो
तो तः इति शाम्रोतिनः परोऽयस्मात् तान्परः स्वत्न परः तस्य भयथा ते त्रेणव्याख्येयं तेन स्वतस्य नग
णसंज्ञा इदवृत्तापक्षिर्जं न वाचनिकं तत्याद्धि चपाऽवरत्यज्ञानोऽस्वरितिन कृतं प्रकारेणाका
[illegible]पि ग्रहणं आदेवं लोपशितिवाधिवाय्यनोऽस्वरित्वसंस्यानदकरणं तपरो भिन्नकालस्य
[illegible]कः इति ज्ञापितम् अः परस्य त्रा ग्रहणमपि ज्ञापकम् यद्वा तपरः स्वसमानेति नत्वा

१९ ह्रस्वदीर्घ…ेत्वात्स्वाऽर्धस्य अ इ उ इत्यादौ व्यापकस्याऽवरूपस्य मात्रामात्रस्य निर्देशः ग्रन्तोत्तरित्या।
दाविन्यायस्य एकमात्राऽवर्णमात्रनिर्दिष्टस्य ग्रासाविन्यादौ तद्विमात्राऽवर्णमात्रनिर्दिष्टस्य त्यदादेर्हे ह्रस्वा
दीर्घाणां नपीत्यादावव्याप्तिं वदादेरिन्नाम्नोपईवास्य इतोऽत्यं पंचसित्यादावव्याप्तिं श्यंउत्वमित्यादौ व्या
पकस्य एतद्यित्यादावपि नपरत्वं तव्यर्थम् एतेनतपरस्तत्कालस्येति सूत्रं व्याख्यातं उपसर्गाति
धातौ ऋत्यकः अत्तउरित्यादौ ल्टकारग्रहणं नस्यादिति चेत् सत्यं ल्टऋवदित्यनिर्देशः कर्तव्यः स
वास्माभिरपि कर्तव्यः तत ऋतो रु उं इत्यादौ सन्निहितं भवति धेररित्यादावलग्रहणं च कर्तव्य
तेन गम्या गामले गम् ल इत्यादि सिद्धम् स्वरानंतरिता हलः संयोगः ग्रंतरगादित्य नरितक्ति
त्वोऽनंतरितः स्वरोऽनंतरितो येषां ते स्वरानंतरिताः केचित्तु ग्रंतरक्षिताग्रंतरिताः तद्भिन्ना ग्रन
न्तरिताः स्वरेणाऽनंतरिताः स्वरानंतरिताः हलादिवाद्देतरशहस्याऽकारस्यलोपइत्याद्दस्माथ
वत्वंतरं विवरं वर्णशून्यःकालः तन्नास्ति येषां ते ग्रंतरिता इत्याह सर्वत्र पदे स्वरशहरितशहस्य २२